

Адилбаев Ж., Атамбаева У.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН АДМИНИСТРАТИВДИК - АЙМАКТЫК
БӨЛҮНҮШҮНҮН ТАРЫХЫНАН**

Адилбаев Ж., Атамбаева У.

**ИЗ ИСТОРИИ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ
ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ КЫРГЫЗСТАНА**

J. Adilbayev, U. Atambayeva

**KYRGYZSTAN ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL
FROM THE HISTORY OF THE UNIT**

УДК: 327 (58).

Макалада Кыргызстандын административдик – аймактык бөлүнүшүнүн тарыхы Кокон хандыгынан баштап бүгүнкү күнгө чейинки мезгилди камтып, кыскача экскурс жасалат. Мамлекеттин аймагын бөлүктөргө ажыратуу мамлекеттик механизми, айрыкча мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдарынын натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылуу максатында уюштурулат. Ал мыйзам тарабынан жөнгө салынып, эң маанилүү жактары конституцияда бекитилет.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, административдик-аймактык бөлүнүш, колониалдык башкаруу, Кеңеш доору, андагы административдик – аймактык бөлүнүү, эгемендүүлүк мезгилиндеги аймактык бөлүнүү, облус, уезд, кантон, болуштук, район, айыл-кыштак, округ.

Административно-территориальное деление производится с целью обеспечение эффективной работы государственного механизма, особенно местных органов государственной власти. Она регулируется законом, особо важные стороны закрепляются в конституции. В статье предлагается краткий экскурс истории административно – территориального деления Кыргызстана со времени Кокандского ханства до сегодняшних дней.

Ключевые слова: административно – территориальное деление, колониальное правление, советское административно – территориальное деление, территориальное деление в годы суверенитета, область, уезд, кантон, район, село, округ.

Кыргызстандын административдик – аймактык бөлүнүү жараянын төрт мезгилге бөлүп кароону туура таптык. Мындайча бөлүп кароо маселени ар мезгилдин өзгөчөлүгүнө жараша баалоого жана аларды бири-бирине салыштырып кароого мүмкүндүк берет. Негизинен эле бул темага кайрылганыбыздын себеби биз, Кара-Суу районунун тарыхын изилдөөбүзгө байланыштуу келип чыкты. Себеби ал аймактын тарыхы Кыргызстанда болуп өткөн тарыхый жараяндардын ажырагыс бөлүгү экендигине ынанып, жалпы эле каралып жаткан маселени Кыргызстандын деңгээлинде изилдеп көрүүнү туура көрдүк. Эмесе Кыргызстандын административдик – аймактык бөлүнүшүнүн этаптары:

1. Кокон хандыгы мезгили
2. Россиянын колониясы мезгили
3. Совет бийлигинин мезгили
4. Эгемендүүлүк мезгили.

Кокон хандыгы (1709-1876-жж.) Кыргызстандын бардык аймагында өзүнүн бийлигин толук орното алган эмес. Кээ бир аймактарда анын бийлиги номиналдуу мүнөздө болгон. Алсак, Түштүк Кыргызстандын эли Кокон хандыгынын карамагында 1821-жылдан 1863-жылга чейин - 38 жыл болгон [1.79].

Кокон төрөлөрү кыргыздарды өз тарабына тартуу үчүн аларга наам – даража берип, алык-салыкты жеңилдетүү сыяктуу айла-амалдар менен хандыктын карамагына өткөргөн. Жергиликтүү бийликти кушбегилер, хакимдер, даткалар жана бектер башкарган. Хандан кийинки биринчи бийлик миң башыга жана аскер башчы амир – ляшкарга, алардан кийин кушбегиге тийиштүү болгон. Сот иштери дин кызматкерлеринин колунда болуп, айыл жерлердеги бийликти аксакалдар башкарган [2.264].

Ал эми хан бийлигин каалабаган кыргыз уруулары Кыргызстандын түндүгүнө журт которуп кеткен. Кокон бийлигинин Кыргызстанды басып алуусун кыргыз төбөлдөрүнүн өз ара кагылышы, биримдигинин жоктугу кыйла жеңилдеткен. Натыйжада, кокондуктардын Түштүк Кыргызстанды өз бийлигине каратуу 19-кылымдын биринчи чейрегинде аяктаган. Түндүк Кыргызстанды баш ийдирүүнү Кокон хандыгы Чүй өрөөнүндөгү кыргыз айылдарына кол салуу менен баштаган.

1831-жылы Кокон хандыгы Ысык-Көлгө, Нарынга эки тараптан жортуул уюштурат. Кокондуктардын оңой жеңишке жетишүүсүнө түндүк кыргыздарынын дагы бытырандылыгы, уруулар ортосундагы талаш-тартыштар себеп болгон. Ал кезде сарбагыштар менен саяктар, саяктар менен бугулардын тирешүүсү курчуп турган. Алардын ич ара чатагын душман эптүүлүк менен пайдаланып, бири-бирине тукуруп, жалгыздатып баш ийдирген. Аймактарда бийликти бекемдөө үчүн кокондуктар чеп коргондорду (Бишкек, Токмок, Ак-Суу, Чалдыбар, Кара-Балта, Мерке, Ат-Башы, Куртка, Тогуз-Торо, Кочкор, Жумгал, Суусамыр, Тоң, Жаргылчак, Тамга, Барскоон, Каракол) курган.

Андан башка, кыргыздардын үстүнөн өз бийлигин бекемдөө максатында Кокон хандыгы XIX – кылымдын орто ченинде Бишкекке – 1000, Курткага – 400, Токмокко – 200 түтүн, Тогуз-Торого, Жумгалга жана Кара-Балтага – жүздөн түтүн өзбектерди

көчүрүп келишет [1.80]. Кыргыздардын жерлери өзбектердин ири феодалдарына берилген.

Кыргызстандын территориясы бир нече салык төлөөчү округга бөлүштүрүлүп, аларды Кокондун бектери башкарып турган. Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар жакын жерлердеги шаарлардын башкаруучуларынын бийлиги астында болуп, аларга салык төлөп, аскердик кызматты өтөөгө да тийиштүү боло турган. Жалпы жонунан алып караганда Кокон хандыгы Кыргызстанда бекем административдик аймактык системаны орното алган эмес.

Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, кыргыздардын Кокон хандыгынын үстөмдүгүнө каршы көтөрүлүштөрүнүн дайыма болуп турушу, кыргыздардын уруу-уруу катары бузулбай, консолидацияланышын шарттаган. Болгону баштагы бийлердин ордуна 500-700 түтүндү башкарган манаптар пайда болгон. Ар бир уруунун өзүнүн урааны жана тамгасы, туусу, уруулардын өз баатырлары бар эле. Түштүк кыргыздардын уруу-уруктарын бийлер менен аксакалдар башкарган.

Кокон бийлиги кыргыздардын уруу башчыларына таянып, аларга датка, бек, жүз башы, паңсат деген наамдарды ыйгарган. Кокондун аскерлери жайгашкан чеп коргондордо жыл сайын манаптардын, бийлердин «тобунда» (сьездинде) жерди, сууну, жайыттарды пайдалануу жана башка маселелер чечилип турган.

Кокон хандыгынын эзүүсү кыргыздардан алынуучу салык саясаты аркылуу жүзөгө ашырылган. Салыктардын 20 дан ашык түрлөрү жыйналып, жергиликтүү калк алардан тышкары Кокон гарнизондорун азык-түлүк менен камсыз кылып турууга милдеттүү болгон.

XIX кылымдын биринчи жарымынан тартып Россия империясынын Кавказ, Орто Азия элдерин каратып алуу үчүн болгон колониялык саясаты күчөй баштаган. Ал аракеттер Орто Азиялык хандар менен экономикалык жана саясий байланыштарды өркүндөтүү менен коштолгон. Айрыкча товарларды алып келип, соода-сатык иштерин күчөтүү колго алынган.

Орус падышачылыгы Орто Азияга өз товарын сатуу рыногу жана өнөр жайына чийки зат (сырье) булагы катары гана кызыккан эмес, ал колония кылып алып, мамлекет жаңы киреше булагы катары караган. Бирок аны жүзөгө ашырууда Орус падышачылыгына Кокон хандыгы тоскоолдук жаратып келген.

XIX кылымдын 60-жылдарында Кокон хандыгы менен Орусиянын тирешүүсү күч алып, Жети-Суу аймагы, анын ичинде Чүй өрөөнүндө бул карамакаршылыктар даана байкалган. Эң орундуу жана алгачкы орус –коккон салгылашуусу 1860-ж. 20-октябрда Узун-Агачта болуп, кокон аскерлери бир топ жоготууга учураган. Ошондон тарта Түндүк Кыргызстандын төрөлөрү биринчиден, Кокон хандыгынын үстөмдүгүнөн кутулууну, экинчиден

уруулар аралык жаңжалдашуулардан арылуунун жолун Орусияга кошулуудан көргөн.

Ал эми Кыргызстандын түштүк бөлүгүнүн эли: ислам дининин терең жана кеңири жайылышы, Кокон хандыгынын тагдырына көбүрөөк жуурулушкандыгы, Алай, Памирди жердеген калктын орустардан өз келечеги үчүн эч кандай жакшылык жышаан күтпөгөн катаал мамилесинен улам, орус колонизаторлору күч колдонуп баш ийдирген. Ошентип, Түндүк Кыргызстан Орусия империясынын карамагында 1863-жылдан 1917-жылга чейин 54 жыл, Түштүк Кыргызстан 1876-жылдан 1917-жылга чейин 41 жыл болгон.

Дымактуу, эркиндикти сүйгөн көчмөн эли колониялык абалда болушу менен эч качан келише алган эмес. (Ал дымак менен кайрат совет бийлиги мезгилинде өчүрүлүп, мокотулган). Бул күрөштө көчмөн уруулардын жароокерчилик мүнөзү өзгөчө ролго ээ. Көп эле жолу, улам кайталанган кыргыз элинин колонизаторлорго каршы тынымсыз болуп турган көтөрүлүштөрүнүн себебин ушуну менен түшүндүрүүгө болот.

Бир далай мейкиндикти ээлеген Орто Азиянын аймагы Орусия империясынын курамына кошулуп, Губерния деп жарыяланып, 1865-жылы биринчи генерал – губернаторлукка генерал – адъютант К.П. Кауфман дайындалган. 1867-жылдын 17-майындагы Орус падышасынын буйругу менен ага чексиз бийликтин полномочиеси берилген. Жергиликтүү эл аны «жарым падыша» деп эсептеген. (1.97)

Ошондон тартып Орто Азия Түркстан деп аталып, башкача айтканда түрктөрдүн өлкөсү аталган. Али эми Орусия падышачылыгы Түркстанды өзүнүн колониясы жана империянын баа жеткис байлыгы деп эсептеген. Губернаторствонун түзүлүшү эски феодалдык – аймактарды жоюп, анын ордуна улуттук- экономикалык өзгөчөлүктөрү менен эсептешпей колониялык административдик түзүлүш орнотулган.

Орусиянын колониялык саясатынын кыргыз эли үчүн терс жактары биринчиден, колониялык администрация байыркы замандан бери аймакта чогуу жашап келген кыргыз элин бытыранды кылып бөлүп, ар кайсы облустарын уезддердин курамына кошуп жиберген; экинчиден, Орусия колонизаторлору менен Кытай өз ара чегараларын белгилегенде кыргыздардын Чыгыш Түркстандагы байыркы замандан бери аралашып турган туугандарынан ажыратып таштаган. [3.188]

Ал эми Россия империясынын курамына киргизилген Кыргызстандын административдик – аймактык түзүлүшүнө токтоло турган болсок, Кыргызстанды толук каратып алып, аны өзүнүн башкаруу системасына киргизген. Алсак, алгачкылардан болуп орус бийлигин тааныган бугу урусу 1862-жылы Батыш-Сибир генерал губернаторлугуна караштуу Семей облусунун Ала-Тоо округуна (Алатау) кабыл алган. 1865-жылы февралда Түркстан облусу түзүлүп, ага Ысык-Көл, Чүй, Талас, Кетмен-

Төбө өрөөндөрү, кийинчерээк Теңир-Тоо караган. Түркстан облусунун алгачкы генерал – губернаторлугуна генерал М.Г.Черняев дайындалган. 1867-жылы 11-июлда падыша өкмөтүнүн «Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын башкаруу жөнүндөгү убактылуу жобосу» менен Түркстан генерал – губернаторлугуна айланып, анын чегинде Сыр-Дарыя (борбору Ташкент) жана Жети-Суу (борбору Верный) облустары пайда болгон. Түндүк Кыргызстан Жети-Суу облусуна карап, Ысык-Көл жана Токмок уезддери уюштурулган. Кокон хандыгы жоюлган соң (1876), анын аймагында Фергана (борбору Жаңы Маргалан), Самарканд (борбору Самарканд) облустары түзүлгөн. 1886-жылдын 2-июнунда «Түркстан аймагын башкаруу жөнүндө жобо» күчүнө кирет да, Түркстан генерал-губернаторлугу Түркстан крайы аталып, анын карамагында Самарканд, Сыр-Дарыя, Фергана облустары кирген. [4.763]

Анын ичинен, Самарканд облусуна Ходжент; Сыр-Дарыя облусуна Олуя-Ата; Фергана облусуна Кокон, Маргалан, Анжиян, Наманган, Ош уезддери караган. Жети-Суу облусу 1891-жылы 25-мартында «Талаа (Степной) облустарын башкаруу жөнүндөгү жобого» ылайык Талаа (Степной) генерал-губернаторлугуна, 1899-жылдан кайрадан Түркстан крайына кирген. Ысык-Көл жана Токмок уезддеринин ордуна Пржевальск, Пишпек уезддери уюштурулуп, борбору Омск шаары болгон. [4.763]

Орусиянын колониясындагы облустар уезддерге, уезддер болуштуктарга (волость) бөлүнүп, аларга айылдар караган. Кыргызстандын калкы 73 болуштукка бөлүнүп, аларды 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштар менен старчындар башкарган. Кыргызстанды башкаруу жарым-жартылай аскердик мүнөздө болгон. Облустарды аскер губернатору башкарып, анын карамагында буйрук берүү, чарбалык жана сот бөлүмдөрүнөн турган облустук башкарма иштеген. Уезддердин башында начальник турган. Анын көзөмөлү менен жергиликтүү манаптар, бийлер болуштукка же башчылыкка шайланган. Болуштар падышалык чиновниктердин буйруктарынын аткарылышына, алык-салыктардын өз убагында жыйналышына, көзөмөлдүк кылган. Старчындар болуштарга баш ийип алардын көрсөтмөлөрүн аткарган. Жергиликтүү бийликти жүргүзүүгө айыл аксакалдары, бийлер, казылар катышкан.

Ошентип, кыргыздар жашаган аймактар Кокон хандыгы жана Орусиялык колониалдык бийлик тарабынан түрдүү административдик – аймактык бөлүштүрүү аркылуу чачыранды болуп, ал гана эмес кытайлык кыргыздардын жана памирдик кыргыздардын өзүнүн негизги тобунан бөлүнүп калуусуна алып келген. Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин абал башкача өнүгтө өнүгүү жолуна түштү. Бул революцияга чейин азыркы Кыргызстандын аймагы Орусия империясынын 4 облусуна бөлүнүп калган болучу. Алсак, азыркы Кыргызстандын чыгыш бөлүгү жогоруда айтылып

кеткендей Жети-Суу облусунун Пишпек жана Пржевальск уезддерине; батыш бөлүгү Фергана облусунун Ош, Анжиян, Наманган, Скобелев жана Кокон уезддерине; түндүк-батыш бөлүгү Сыр-Дарыя облусунун Олуя-Ата уездине: ал эми түштүк-батыш бөлүгү Самарканд облусунун Кожент уездине баш ийген.

1918-жылы Түркстанда совет бийлиги орнотулгандан кийин азыркы Кыргызстандын аймагы Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын курамына бириктирилген. Ошол Түркстан АССРинин географиялык чегинин ичинде Хива жана Бухара эмираттары да кирген. Көп улуттуу Түркстан АССРинин эли 5,2 миллиондон ашкан. Анын ичинде өзбектер 44,4 %, казактар 19,3 %, кыргыздар 10,8%, тажиктер 7,7%, түркмөндөр 4,7%, кара калпактар 1,4%ин түзгөн. [1.118]

Түркстан АССРини Борбордук Аткаруу Комитетинин 1924-жылдын 16-сентябрында кезексиз чакырылган сессиясында улуттук-мамлекеттик жиктештирүү чечими кабыл алынган. Аны жүзөгө ашыруу багытында Орто Азиядагы элдердин санын жана чек араларын тактоо боюнча иштеген комиссиялары ошол эле айда өз ишин жыйынтыкташкан. Кыргыздар негизинен Жети-Сууда 340 миң, Ферганада – 40 миң, Сыр-Дарыяда – 70 миң, Самарканда - 70 миң, бардыгы 860 миң адам. Булардан тышкары 210 миңдей кыргыздар Памирде, Бухарада, Батыш Кытайда жашап турган. (1.121).

Жогоруда аталган Түркстан АССРинин БАКнин чечиминин негизинде РСФСРдын курамындагы Кара-Кыргыз Автономиялык Облусун түзүү чечими кабыл алынат. Бул чечим бүткүл Россиялык БАКтын 1924-жылдын 14-октябрындагы экинчи сессиясы тарабынан бекитилип, 1925-жылдын 11-майындагы Советтердин Бүткүл Россиялык 12-сөзү тарабынан жактырылган. [4.293]

Бул Кара-Кыргыз автономиялуу облусу 75 болуштукту, 6 шаарды, 721 кыштакты жана 7 хуторду бириктирип, жалпы аймагы 195,7 чарчы км. түзгөн. Анда 737000 адам жашап, алардын 65,5 % - кыргыздар, 16,8% - орустар, 15,4% - өзбектер, 1,3% - казактар жана 3,5% башка улуттун өкүлдөрү болушкан. [6.29]

Жаңы уюшулган мамлекеттүүлүктүн орчундуу маселелеринин бири өз чек арасын аныктоо жана ички райондоштуруу болгон. Бул маселе ККАОнун убактылуу бийлик органы болуп эсептелген Революциялык комитетинин (Ревком) 1924-жылдын 12-ноябрындагы биринчи пленардык жыйынында каралып, атайын чечим кабыл алынган.

Ага ылайык облусту эки: Пишпек жана Жалал-Абад округтарына бөлүүнү чечкен. Бирок көп өтпөй, иш жүзүндө мындай бөлүштүрүү туура эмес экендиги байкалып, Ревкомдун Президиуму 1924-жылдын 12-декабрында автономиялык облустун аймагын төрт: Жалал-Абад (19 болуштук), Каракол-Нарын (16 болуштук), Пишпек (26-болуштук) жана

Ош (20 болуштук) округуна кайрадан бөлүү жөнүндө чечим кабыл алган.[6.31]

Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу 1925-жылдын 25-майында Кыргыз Автономиялуу облусу (КАО) болуп кайра түзүлгөндөн кийин облустук административдик жактан райондоштуруу маселеси кайрадан көтөрүлгөн. Себеби райондоштуруунун негизги максаты болгон, биринчиден, административдик башкарууда эң ыңгайлуу, ошол эле учурда эл чарбасын өнүктүрүү үчүн жетиштүү ресурстарга ээ болгон өз алдынча чарбалык бирдиктерден турган административдик – чарбалык структураны (тутум) түзүү али чечиле элек эле. Жаңы райондоштурууда тигил же бул административдик бирдикке кирген калктын тил өзгөчөлүгү, тиричилиги, чарбалык укладын эске алуу каралган. Ички райондоштуруу боюнча комиссиянын иши бир жарым жылга созулуп, анын аралыгында, 1926-жылдын февралында КАОсун Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы (КАССР) кылып кайра түзүү чечими кабыл алынат. Ошол мезгилде кабыл алынган жаңы административдик бөлүнүү долбоору боюнча округдардын ордуна Кыргызстанда 7 кантондор: Чүй, Талас, Каракол, Нарын, Ош, Жалал-Абад, европалык Фрунзе түзүлгөн. Аталган кантондор 52 болуштуктарга, ал эми алар өз кезегинде 455 айылдык кеңештерге бөлүнгөн. [7.29]. Айылдык кеңештердин - 94ү европалык, 19ү өзбектердики жана 27и аралаш болгон. [6.47-48]

Ошентип, 1926-жылдын аяк ченинде Кыргызстанда жаңы административдик – аймактык (кантондук) түзүлүш орногон. Бирок бул административдик - аймактык түзүлүштүн өзгөчөлүгү республикадагы аз улуттардын кызыкчылыгы эске алынып, негизинен орустар менен украиндер турган Фрунзе (Европалык) кантону жана бул кантондо украиндер, немистер, орустардын 94 айылдык кеңеши түзүлгөн. Ош кантонунда өзбектердин Араван болуштугу, Жалал-Абад жана Ош кантондорунда 19 өзбектердин айылдык кеңештери түзүлгөн. Андан башка республика боюнча аз улуттардын аралаш турган 11 болуштугу жана негизинен уйгур, дунган, татар, калмактардан аралаш турган 27 айылдык кеңеш түзүлгөн. [1.37]

Биз сөз кылган, 1926-жылы киргизилген Кыргызстандын кантондук административдик – аймактык системасы өзүн актаган эмес. Чүй өрөөнүндө жергиликтүү калк үчүн Кыргыз, ал эми европалыктар үчүн Фрунзе кантондорунун, башка аймактарда дагы өзбектердин жана башка улуттук азчылыктардын өзүнчө административдик бөлүктөрүнүн түзүлүшү, чарбалык жана географиялык жактан бирдиктүү аймакты жасалма жол менен бөлүп койгон. Бул жол туура эмес экендигин турмуш көрсөттү. Ошондуктан жыл өтпөй 1927-жылдын ноябрында Кыргыз кантону чүйдө жоюлуп, анын ордуна Кыргыз АССРына түз баш ийген райондор түзүлгөн.

Ал эми 1929-жылдын баш ченинде Жалал-Абад жана Ош кантондору бириктирилип, Ош округу түзүлгөн. Ошентип, 1929-жылга карата Кыргызстандын административдик – аймактык түзүлүшү: 4 кантондон (Фрунзе, Нарын, Каракол, Талас), 1 округдан (Ош), 13 райондон, 39 болуштуктан, 441 айылдык, 7 шаардык, жана 2 поселкалык кеңештерден туруп калган. [6.72]

Кыргыз мамлекеттүүлүгү кайрадан жаралып, калыптануу жараяны жүрүп жаткан мезгилде республиканын эл чарбасын өнүктүрүү, мамлекеттик башкаруу ишин эффективдүү жүргүзүү максатында анын административдик-аймактык түзүлүшү ар дайым өзгөрүүгө жана өнүгүүгө дуушар болуп турган.

1930-жылдын августундагы РСФСРдын БАКнин, Эл Комиссарлар Кеңешинин (ЭКК) жана Кыргыз АССРнин БАКнин Президиумунун ошол жылдын 1-сентябрында чыккан токтомуна ылайык, республикада округдук (кантондук) бөлүнүү жоюлуп, толугу менен райондук башкаруу түзүмүнө өткөн. Республика аймагы 24 ирилештирилген районго бөлүнүп, алар түздөн-түз Кыргыз АССРнын Борбордук Аткаруу Комитетине баш ийип калган [8.357]. Ушул эле чечим менен райондор айылдык кеңештерге бөлүнүп, болуштуктар жоюлган.

Ошентип, кыргыз улуттук советтик мамлекеттүүлүгүнүн өкүм сүргөн алгачкы жылдарында, анын административдик-аймактык түзүлүшүнүн оптималдуу вариантын издөө тынымсыз жүрүп турган. Мындай изденүү республиканын аймагын, улуттук курамын, экономикалык, маданий кызыкчылыктарын жана байланыштарын эске алып, туура райондоштурууга өбөлгө түзгөн.

Аталган жараяндардын терс жактары дагы болбой койгон эмес. Уламдан-улам административдик-аймактык жактан өзгөртүүлөр, республиканын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн мерчемдештирүүсүн (план) кыйындаткан, башкаруу аппаратынын турукташуусуна, анын курамын жергиликтештирүүгө, кызматкерлердин кесиптик деңгээлин жана жоопкерчилигин жогорулатууга кедерги болгон.

Кыргыз АССРынын административдик – аймактык түзүлүшү кийинки жылдары дагы туруктуу болгон эмес. Белгилүү болгондой СССРдин 1936-ж кабыл алынган Конституциясына ылайык Кыргыз АССРы РСФСРдын курамынан чыгарылып, ошол эле жылдын 5-декабрына Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы болуп кайра түзүлгөн. Ошол мезгилге карата Республикада 35 район болгон. Бизди өзгөчө кызыктырган Кара-Суу району 1935-жылы өз алдынча административдик аймак болуп түзүлгөн. Ал эми 1938-жылга райондордун саны өсүп олтуруп 47ге жеткен. [7.30]

Негизинен республиканын административдик – аймактык түзүлүшүндөгү райондук түзүм (система) административдик башкаруунун ашыкча звеносун жоюп, республиканын мамлекеттик аппаратын эл

массасына жакындаштырган, башкаруу аппаратына кеткен чыгымдарды бир кыйла кыскарткан.

Тилекке каршы, андан көп өтпөй эле 1938-жылдын 11-мартында Кыргыз ССРнын БАКнин токтому менен республиканын аймагы төрт (Жалал-Абад, Ысык-Көл, Ош жана Тянь-Шань) округга бөлүнөт. Бирок, өлкөнүн түндүгүндөгү райондор (азыркы Чүй жана Талас облустарынын аймагы) республикага баш ийген статусун сактап калган [9.230]

Бул түзүм Кыргызстан өз алдынча союздук республика болгондон кийинки өзү түзгөн административдик-аймактык түзүм катары төмөндөгү торчодон көрсөнүз болот [9.230-231]

Кыргыз ССРинин 1-октябрь 1938-жылга административдик-аймактык бөлүнүшү	
Округдар	райондор
Жала-Абад	Ала-Бука, Базар-Коргон, Жала-Абад, Караван, Кетмен-Төбө, Ленин, Октябрь, Таш-Көмүр, үч-терек, Чаткал, Жалал-Абад шаары, Көк-Жангак шаары
Ысык-Көл	Жети-Өгүз, Ысык-Көл, Каракол, Тоң, Түп, Каракол шаары
Ош	Алай, Араван, Баткен, Гүлчө, Кара-Суу, Куршаб, Лейлек, Молотов, Ноокат, Ош, Совет, Өзгөн, Халмион, Чоң-Алай, Кызыл-Кыя шаары, Ош шаары, Сүлүктү шаары
Тянь-Шань	Ак-Талаа, Ат-Башы, Жумгал, Кочкор, Нарын, Тогуз-Торо, Нарын шаары
Республикага баш ийген райондор	Балыкчы, Буденов, Ворошилов, Каганович, Калинин, Кант, Кемин, Киров, Ленинпол, Сталин, Талас, Чүй, Токмок шаары, Фрунзе шаары.

Дүйнөдө тынчтык бузулуп экинчи согуш жүрүп жаткан 1939-жылдан 21-ноябрында СССРдин Жогорку Кеңешинин Президиумунун указы менен Кыргыз ССРинин жогоруда көрсөтүлгөн округдары облустарга айландырылып, ал эми республикага баш ийген райондор Фрунзе облусуна бириктирилген. [9.232]

Улуу Ата мекендик согуш жылдары жаңы райондорду түзүү иши улантылып, 1941-1944-жылдары 14 жаңы райондор пайда болгон. 1944-жылдын 22-июнунда Фрунзе жана Жалал-Абад облустарынын эсебинен курамында 5 (Киров, Буденый, Покровский, Талас жана Чаткал) райондору менен Талас облусу түзүлгөн. [1.158-159].

Согуштан кийинки 50-жылдары республикадагы облустар менен райондордун санын кыскартуу башталган. Эң биринчи кадам, 1956-жылдын 18-февралында Талас облусунун жоюлушу болду. Анын аймагы толук бойдон Фрунзе облусуна өткөн. Экинчи кадам 1959-жылдын 27-январында жасалып, Жалал-Абад, Ысык-Көл жана Фрунзе облустарынын жоюлушуна алып келген. Анда Жалал-Абад облусунун райондору Ош облусуна кошулуп, мурдагы Ысык-Көл жана Фрунзе облустарынын райондору республикага түздөн-түз баш ийдирилген. Ошону менен катар эле 1956-1959жылдар ичинде республикадагы 20 район жоюлган. Анын натыйжасында

республиканын административдик-аймактык түзүмү 1960-жылдын 1-январына карай төмөндөгүдөй болгон [10]:

Облустар	Райондор жана шаарлар
Ош (16 район, 7 шаар)	Ала-Бука, Алай, Араван, Базар-Коргон, Баткен, Жаңы-Жол, Кара-Суу, Ленин, Лейлек, Ноокат, Ош, Совет, Сузак, Токтогул, Өзгөн, Фрунзе. Шаарлары: Жала-Абад, Кызыл-Кыя, Көк-Жангак, Майлы-сай, Ош, Сүлүктү, Таш-Көмүр.
Тянь-Шань (6 район, 1-шаар)	Ак-Талаа, Ат-Башы, Жумгал, Кочкор, Нарын, Тогуз-Торо. Нарын шаары
Республикага баш ийген райондор (15 район, 5 шаар)	Аламүдүн, Балыкчы, Жети-Өгүз, Ысык-Көл, Калинин, Кант, Кемин, Киров, Пржевальский, Сокулук, Сталин, Талас, Тоң, Түп, Чүй. Шаарлар: Пржевальск, Рыбачье, Талас, Токмок, Фрунзе, [1961-ж. Сталин району Москва болуп аты өзгөртүлгөн]. [11]

1962-жылдын 30-декабрында бүткүл союздук административдик-аймактык реформанын алкагында, райондорун республикалык баш ийүүгө өткөрүү жолу менен Тянь-Шань облусу дагы жоюлуп, республикада бир гана Ош облусу калтырылган. Ошону менен бирге райондорду ирилештирүү жүргөн. Анын эсебинен 18 район жоюлган: республикага баш ийген - Балыкчы, Кант, Кемин, Киров, Москва, Пржевальский, Сокулук, Тоң; мурунку Тянь-Шань облусунан – Жумгал жана Тогуз-Торо; Ош облусунан – Ала-Бука, Базар-Коргон, Баткен, Ноокат, Ош, Совет. Нарын району Тянь-Шань болуп аталышы өзгөртүлгөн. [11]

Бирок, андан көп өтпөй эле, 1964-жылы мурунку жоюлган райондордун бир тобу кайрадан калыбына келтирилет. Алардын арасында: Кемин, Киров, Москва, Сокулук, Тоң, Жумгал, Тогуз-Торо, Баткен жана Ноокат райондору болгон. 1969-жылы Ала-Бука жана Совет райондору Ош облусунун аймагында кайрадан түзүлөт.

1970-жылы Ысык-Көл жана Нарын (мурунку Тянь-Шань) облустары кайрадан түзүлүп, республикада үч облус болуп калган. 1980-жылдар ичинде республиканын административдик аймактык түзүмү көп жолу өзгөрүүлөргө дуушар болот. Анын себептерин бир беткей түшүндүрүү адистердин эле колунан келбесе, биз үчүн терең анализ жүргүзбөй туруп жооп табуу кыйын болчудай. Ошондуктан биз, фактыларды тизмектеп келтирүү менен чектелебиз. 1988-жылдын 5-октябрында облустардын саны дагы кыскартылган, тактап айтканда Нарын облусу Ысык-Көлгө кошулуп жоюлган, ал эми Талас Ош облусу менен республикага баш ийген райондордун ортосунда бөлүштүрүлүп кеткен.

Андан эки жыл өткөндөн кийин 1990-жылы 14-декабрда Жалал-Абад, Нарын жана Талас облустары кайрадан калыбына келтирилген. Мурунку 1944-1959-жылдары жашап турган Фрунзе облусунун чек арасын камтыган Чүй облусу түзүлөт. [11] Белгилүү болгондой, Фрунзе шаары Бишкек аталган (1991-жылы 5-февраль) жана ошол эле жылдын 31-

августунда Кыргызстан көз карансыздыгын алгандан тартып өлкөнүн тарыхынын жаңы барагы ачылат.

Эгемендүүлүк жылдары дагы өлкөнүн административдик-аймактык жактан эми эч ким менен кеңешпей туруп, өз мыйзамдарына таянып жана өзүнүн өнүгүүсүн камсыз кылгандай оптималдуу варианттарын изденүү мезгили болду.

1992-жылдын 7-апрелинде Жалал-Абад облусунда Үч-Терек району уюштурулуп, алты жылдан кийин 1998-жылы 30-сентябрда кайрадан жоюлат. 1992-жылдын 27-февралында Ош облусунун Чоң-Алай районунун түзүлгөн күнү болуп калган. Ошол эле 1992-жылы алтынчы мартта республикадагы алты райондун аталышы өзгөртүлгөн. Алсак, Жаңы-Жол району эми Аксы болуп, Киров – Кара-Буура, Ленинпол-Бакай-Ата, Ленин – Ноокен, Совет-Кара-Кулжа, Фрунзе-Кадамжай району аталып, алар эгемендүүлүктүн шарапаты менен өзүнүн түпкү, өзөктүү атын алышты көрүнөт. Ошондо эле Нарын облусунун курамында Суусамыр району түзүлүп 1995-жылы кайрадан жоюлган.

Андан кийинки мезгилдеги административдик – аймактык бөлүштүрүүнү ирээти менен атап өтсөк:

-1993-жылдын 8-майында Калинин району Жайыл аталышына өзгөртүлгөн;

-1994-жылы 16-апрелде Чүй району жойулган;

-1998-жылдын 3-сентябрында Кант району Ысык-Атага бириктирилген;

-1999-жылы 13-октябрда курамында Баткен, Кадамжай жана Лейлек райондору болгон Ош облусунан Баткен облусу бөлүнүп түзүлгөн. [11.]

2011-жылы кабыл алынган «Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу жөнүндөгү» мыйзамдын кабыл алынышы менен республиканын административдик-аймактык түзүлүшүнүн эң төмөнкү бирдиги эсептелген «айылдык округ» - «айылдык аймак» деген аталыш менен алмаштырылган. Мына ошентип, эгемендүүлүк жылдарында республиканын административдик-аймактык түзүмү негизинен калыптанып, бүгүнкү күндүн талаптарына жооп бергендей абалга келди. Төмөнкү торчодон аталган түзүм менен таанышсак болот. [12]

№	Облус	Административдик борбору	Райондорунун саны	Калкынын саны (2015)	Аймагы Чарчы км	Калкыны Жыштыгы адам + чарчы км
Республикага баш ийген шаарлар						
1	Бишкек шаары	Бишкек	4	967200	170	5689,41
2	Ош шаары	Ош	жок	255400	18,5	13805,41
Облустар						
3	Баткен	Баткен	3	432300	17000	25,43
4	Жалал-Абад	Жалал-Абад	8	1051100	33700	31,18
5	Ысык-Көл	Каракол	5	450600	43100	10,45
6	Нарын	Нарын	5	262100	45200	5,80
7	Ош	Ош	7	1123700	29200	38,48
8	Талас	Талас	4	240000	11400	21,05
9	Чүй	Токмок	8	857500	20200	42,45
	Баардыгы		44	5639900	199988,5	28,20

Пайдаланылган адабияттар:

1. Малабаев Ж.М. Кыргыз мамлекетинин тарыхы. Бишкек, 1999.-219-бет.
2. Кыргыз ССР тарыхы. 1-том. Ф.1973.
3. Кыргыздар. 4-китеп Б. 1997.-204-б.
4. «Кыргызстан». Улуттук энциклопедия: 4-том/Башкы ред. Ү.А.Асанов - Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2012. – 832-б., илл.
5. Большая Советская Энциклопедия. 2-е изд.-М.:БСЭ, 1949-1960-ж. 29. - с. 293 – 294.
6. Смадияров С. Кыргыз мамлекети автономиялуу жылдарында (1924-1936-ж.ж) . түзүмү, ишмердиги, ишмерлери. – Ош , 2016.-212-бет.
7. Киргизская Советская Социалистическая Республика Б.О.Орузбаева.- Фрунзе.: Гл.ред. Киргизской Советской Энциклопедии. 1982.-29-30-беттер.
8. История Киргизской ССР в 5 -томах, Т.3.-Ф.: Кыргызстан, 1986.- 652 с.
9. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1-октября 1938г. – М.: «Власть Советов», 1938.- с. 288 -233.
10. Всесоюзная перепись населения 1959 г.
11. Перечень административно-территориальных изменений между переписями населения за 1959-2009 гг. Национальный статический комитет Кыргызской Республики.
12. www.wikiwand.com/ru.http://b20255.vr.mirap.

Рецензент: д.и.н., профессор Абытов Б.К.